

Bohemizmy chronologicznie nacechowane we współczesnej polszczyźnie

Chronologically marked Bohemisms
in the modern Polish language

AGNIESZKA PIELA

Uniwersytet Śląski w Katowicach
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2115-7456>
E-mail: agnieszka.piel@us.edu.pl

Abstract: The primary aim of the article is to characterize chronologically marked Bohemisms, which are the heritage of the historical and cultural ties that were once strong between Poland and Czechia. The attention will focus on direct borrowings, such as *drab*, *kapalin*, *kusza*, *przyłbica*, *rusznica*, and words whose adoption was mediated by the Czech language, such as *baszta*, *herb*, *kacierz*, *koncierz*, *pop*, *puklerz*, which are noted in „The Universal Dictionary of Polish” edited by S. Dubisz and „The Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish” edited by P. Żmigrodzki. The presented dictionary material proved the richness of historical linguistic forms, which translates into a number of words of Czech origin in genuine use in living speech. All the discussed lexemes are an interesting linguistic document of life in distant eras. The past realities recorded in them reflect the essence of the Polish-Czech linguistic contacts.

Abstrakt: Podstawowym celem artykułu jest charakterystyka nacechowanych czasowo bohemizmów, będących spuścizną po silnych w przeszłości związkach historyczno-kulturowych między Polską i Czechami. Przedmiotem uwagi w szkicu są notowane w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod redakcją S. Dubisza oraz *Wielkim słowniku współczesnej polszczyzny PAN* pod redakcją P. Żmigrodzkiego zapożyczenia bezpośrednie, np.: *drab*, *kapalin*, *kusza*, *przyłbica*, *rusznica*, oraz wyrazy, w których przejęciu czeszczyzna pośredniczyła, np.: *baszta*, *herb*, *kacierz*, *koncierz*, *pop*, *puklerz*. Zaprezentowany materiał słownikowy dowodzi bogactwa historycznych form językowych, co przekłada się na liczbę rzeczywiście funkcjonujących w żywej mowie wyrazów czeskiego pochodzenia. Wszystkie omówione leksemy stanowią ciekawy dokument językowy życia w odległych epokach. Zapisane w nich minione realia odzwierciedlają istotę polsko-czeskich kontaktów językowych.

Keywords: Bohemism, Polish-Czech linguistic contacts, chronologically marked lexis, historical and modern Polish, linguistic borrowing

Klíčová slova: bohemizm, polsko-czeskie kontakty językowe, leksyka nacechowana chronologicznie, polszczyzna współczesna i historyczna, zapożyczenie językowe

Fakt, że Czesi pozostawili trwały ślad w tradycji kulturalnej naszego kraju, jest powszechnie znany¹. Już Aleksander Brückner podkreślał, że związki polsko-czeskie aż do połowy XIV w. znaczyły „nie-równie więcej niż polsko-ruskie lub polsko-węgierskie, szczególnie dla dziejów kultury, bo kultura zachodnia szła na Polskę głównie przez Czechy” (Brückner, 1957, s. 223). Nasi południowi sąsiedzi przed nami przyswoili sobie zachodnią kulturę, przed nami też przyjęli chrześcijaństwo oraz stworzyli rodzime piśmiennictwo, stanowiące wzór do naśladowania dla polskich pisarzy i tłumaczy (Walczak, 1999, s. 101). Jak pisał Stanisław Urbańczyk:

Polacy znający język łaciński korzystali z literackiego dorobku Europy wprost z oryginałów łacińskich, lecz wszyscy inni – z utworów przyswojonych za pośrednictwem czeskich przekładów czy przeróbek (Urbańczyk, 1979a, s. 73).

¹ Stosunki polsko-czeskie w rodzimej lingwistyce zostały gruntownie opracowane. W związku z tym, że literatura przedmiotowa z omawianego zakresu jest bardzo bogata, w artykule będę cytowała tylko wybrane prace naukowe.

Nic zatem dziwnego, że oddziaływanie literatury czeskiej i języka czeskiego widoczne jest w wielu zachowanych zabytkach pisanych języka polskiego². Co istotne, nasi średniowieczni przodkowie uważali, „że niepodobna pisać porządnie po polsku, jeśli się nie zna języka czeskiego” (Urbańczyk, 1979a, s. 73)³. Wpływy języka czeskiego uwarunkowane nie tylko „starszością”, lecz również „wyższością” kulturalną Czech trwały w polszczyźnie przez kilka stuleci – wyraźnie słabnąć zaczęły dopiero pod koniec XVI w., a w XVII w. niemal zupełnie ustały (Siatkowski, 1978, s. 314; Klemensiewicz, 1999, s. 338; Walczak, 1999, s. 158–159; Rieger i Siatkowski, 2001, s. 543)⁴.

Czeszczyzna odegrała wielką rolę w rozwoju staropolskiej mowy, wzbogacając jej zasób słowny w czasie przyjmowania chrześcijaństwa terminologią kościelno-religijną, a później także leksyką z zakresu najrozmaitszych sfer życia społecznego, np. handlu, rzemiosła, wojskowości (Klich, 1927; Reczek, 1968; Siatkowski, 1978, s. 307–314, 1990, s. 141–143, 1996; Orłoś, 1980, 1993). Spora część omawianej warstwy leksykalnej dostała się do polszczyzny na drodze: (greka) łacina – język niemiecki – język czeski oraz język niemiecki – język czeski (zob. m.in. Czarnecki, 1970, s. 37–44; Sikorski, 2009, s. 347–370). Warto tutaj nadmienić, że nieraz trudno oddzielić od siebie leksemy wywodzące się bezpośrednio z języka czeskiego oraz pochodzące z języków łacińskiego i niemieckiego, w których przejęciu

² Np. w *Bogurodzicy*, *Kazaniach świętokrzyskich*, *Psalterzu floriańskim*, *Biblii Królowej Zofii* czy utworach Mikołaja Reja, a nawet w spisanej po łacinie *Kronice Galla Anonima* (zob. Taszycki, 1927, s. 54–67; Lehr-Splawiński, 1938, s. 95–96; Stieber, 1955, s. 27–37, 1956, s. 245–248; Brückner, 1974, s. 387–395; Urbańczyk, 1978, s. 35–70, 1979a, s. 71–73).

³ Tak twierdził m.in. Jan Malecki, tłumacz katechizmu Lutra, pisząc w 1547 r. w *Obronie* swego katechizmu, „że dobrze po polsku mówić nie będzie, kto czeszczyzny nieświadom” (za: Brückner, 1974, s. 388; Lehr-Splawiński, 1938, s. 95, 1978, s. 229).

⁴ J. Rieger i J. Siatkowski podkreślają, że nowe bohemizmy po XVI w. są w języku polskim rzadkie, np. *lump*, *masarz*, *robot*, *spolegliwy* (2001, s. 543; o nowych czechizmach w polszczyźnie zob. Malicki, 2014, s. 255–268).

czeszczyzna pośredniczyła – te zanim trafiły do rodzimej mowy, przeszły na gruncie czeskim proces sławizacji (asymilacji do słowiańskiego systemu językowego) i do polszczyzny napłynęły już bez większych zmian (Walczak, 1999, s. 57; Urbańczyk, 1979b, s. 92)⁵. Można więc traktować jako bohemizmy wyrazy etymologicznie nieczeskie (tj. łacińskie, niemieckie), na co zwracał uwagę Bogdan Walczak, pisząc, że „jedynie słuszne jest przyjęcie zasady, iż dany wyraz obcy, niezależnie od swego pierwotnego źródła, jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio go przejął język zapożyczający” (Walczak, 1982, s. 176). Takie też rozumienie czechizmu przyjmuję w niniejszym tekście, tj. jednostka leksykalna przejęta do polszczyzny wprost z języka czeskiego lub za jego pośrednictwem.

Oczywiście ogromna większość bohemizmów zapożyczonych w dobach staro- i średniopolskiej odeszła w zapomnienie na różnych etapach rozwojowych polszczyzny. Inne, jak pokazują dzisiejsze słowniki języka polskiego, gasną w naszych czasach. Podstawowym celem rozważań będzie bliższe spojrzenie na występujące współcześnie pożyczki czeskie, przy czym nacisk w artykule położony zostanie na formy chronologicznie nacechowane. Zagadnienie to wydaje się o tyle ciekawe, że, gdy mowa o zapożyczeniach, zazwyczaj przedmiotem językoznawczych opisów są „nabytki” językowe, a rzadziej ubytki czy formy wychodzące z użycia.

1. Zanim jednak przejdę do zakreślonych tytułem rozważań, wpięram przedstawię dokumentowane w dwóch współczesnych leksykonach języka polskiego, tj. *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza (USJP) i internetowym *Wielkim słowniku języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego (WSJP PAN), wyrazy zapożyczone bezpośrednio z języka czeskiego lub przejęte za jego pośrednictwem oraz leksemy o niepewnej etymologii, lecz podejrzewane o czeskie pochodzenie. Pierwsze z wymienionych

⁵ Językoznawcy ponadto akcentują, że z powodu bliskiego pokrewieństwa języków czeskiego i polskiego trudno także odróżnić leksykę rodzimą od zapożyczonej z mowy czeskiej (Lehr-Splawiński, 1938, s. 97, 1978, s. 229–230; Klemensiewicz, 1999, s. 134; Siatkowski, 1990, s. 137; Walczak, 1999, s. 25, 57).

opracowań leksykograficznych, jak wynika z moich ustaleń, poświad-
cza blisko 130 czeskich pożyczek, natomiast drugie notuje ich więcej,
bo ponad 160 form językowych. W tym miejscu zaakcentować należy,
że nie wszystkie pozycje ujęte w poniższym wykazie bohemizmów są
bezdyskusyjne. Na pewno niektóre wyrazy uważane w USJP i WSJP
PAN za czechizmy wymagają etymologicznej weryfikacji. Oto spis
zarejestrowanych w słownikach zapożyczeń:

USJP: (1) *agrest*, (2) *alkierz*, (3) *anyż*, (4) *apostoł*, (5) *barchan*, (6) *bardon*, (7) *barwinek*, (8) *baszta*, (9) *bawelna*, (10) *bazyliszek*, (11) *bażant*, (12) *berło*, (13) *bierz-
mować*, (14) *bierzmowanie*, (15) *biret*, (16) *biskup*, (17) *blam*, (18) *boleń*, (19) *burda*,
(20) *całun*, (21) *cech*, (22) *cel*, (23) *cesarz*, (24) *chebd*, (25) *clo*, (26) *cymbały*, (27)
czekan, (28) *czyhać*, (29) *czyścić*, (30) *daniel*, (31) *diabeł*, (32) *diasek*, (33) *drab*,
(34) *dratwa*, (35) *driakiew*, (36) *dziekan*, (37) *furiant*, (38) *grosz*, (39) *hakownica*,
(40) *harcerz*, (41) *hazena*, (42) *herb*, (43) *hetman*, (44) *hojny*, (45) *hold*, (46)
holdować, (47) *hrabia*, (48) *jedwab*, (49) *jelec*, (50) *kacierz*, (51) *kapalin*, (52)
kapituła, (53) *kaplica*, (54) *kapłan*, (55) *kawa*, (56) *klasztor*, (57) *komża*, (58)
koncierz, (59) *konew*, (60) *kordait*, (61) *kropierz*, (62) *krotochwila*, (63) *kucharz*, (64)
kufel, (65) *kula*, (66) *kusza*, (67) *lejbik*, (68) *lenno*, (69) *lan*, (70) *łańcuch*, (71) *mary*,
(72) *masarnia*, (73) *masarz*, (74) *mendelizm*, (75) *merdnąć – merdać*, (76) *mistrz*,
(77) *mnich*, (78) *nieszpory*, (79) *ofiara*, (80) *ołtarz*, (81) *opat*, (82) *oplatek*, (83)
oskard, (84) *ostropest*, (85) *pacierz*, (86) *pałac*, (87) *panew*, (88) *papież*, (89) *papuga*,
(90) *pawłacz*, (91) *Pepik*, (92) *perła*, (93) *piżmo*, (94) *poczta*, (95) *polka*, (96) *pop*,
(97) *proboszcz*, (98) *pukiel*, (99) *puklerz*, (100) *puszka*, (101) *puzdro*, (102) *puzon*,
(103) *pytel*, (104) *rusznica*, (105) *rycerz*, (106) *ryż*, (107) *rzesza*, (108) *sfora*, (109)
spolegliwy, (110) *szafran*, (111) *szalbierz*, (112) *szanta*, (113) *szermierz*, (114) *skap-
lerz*, (115) *szleja*, (116) *szpiegować*, (117) *szpinak*, (118) *szubrawiec*, (119) *taboryta*,
(120) *tasak*, (121) *trep*, (122) *tuzin*, (123) *warcaby*, (124) *wawrzyn*, (125) *wykuśz*,
(126) *żak*, (127) *żold*;

WSJP PAN⁶: (1) *alkierz*, (2) *anioł*, (3) *archanioł*, (4) *baszta*, (5) *bazyliszek*, (6)
berło, (7) *bierzmować*, (8) *biskup*, (9) *blagać*, (10) *blam*, (11) *blękitny*, (12)

⁶ Materiał z WSJP PAN ekscerpowałam korzystając z funkcji wyszukiwania za-
awansowanego według pochodzenia wyrazów. Po zaznaczeniu skrótów języków, tj.
czes. (czeski) i *st.-czes.* (staroczeski), uzyskałam listę 167 leksemów-haseł słowni-
kowych. Wśród nich znalazło się kilka internacjonalizmów, które w sporządzonym
spisie czechizmów pominęłam (por. *andragogika*, *glacjal*, *jablko* jako ‘insygnia
królewskie’, *suplementacja*, *turkus*). Do rejestru nie wszedł także skrót *bp*, który

błogosławić, (13) *boleń*, (14) *bot*, (15) *brama*, (16) *burda*, (17) *but*, (18) *całun*, (19)
chluba, (20) *chłubić się*, (21) *chmyz*, (22) *chrzcić*, (23) *chrzest*, (24) *chrześcijanin*,
(25) *chuć*, (26) *clo*, (27) *cwał*, (28) *czarnoksiężnik*, (29) *czyhać*, (30) *daniel*, (31)
diabeł, (32) *dowcip*, (33) *drab*, (34) *drut*, (35) *dziekan*, (36) *flądra*, (37) *furiant*, (38)
galoty, (39) *grosz*, (40) *hańba*, (41) *hańbić*, (42) *harce*, (43) *harcerz*, (44) *harcować*,
(45) *hardy*, (46) *hasło*, (47) *haubica*, (48) *hazena*, (49) *herb*, (50) *hojny*, (51) *hold*,
(52) *hrabia*, (53) *huba*, (54) *jałmużna*, (55) *Japoniec*, (56) *jedwab*, (57) *kacierz*, (58)
kapituła, (59) *kaplica*, (60) *kapłan*, (61) *kasztel*, (62) *klasztor*, (63) *kławy*, (64) *knedli-
czek*, (65) *knedlik*, (66) *komża*, (67) *korona*, (68) *kościół*, (69) *kropierz*, (70) *kroto-
chwila*, (71) *kusza*, (72) *łamować*, (73) *laska*, (74) *lenno*, (75) *litkup*, (76) *łajdak*, (77)
lan, (78) *łańcuch*, (79) *luk*, (80) *małżonek*, (81) *margrabia*, (82) *mary*, (83) *masarz*,
(84) *misterny*, (85) *mistrz*, (86) *moszcz*, (87) *moździerz*, (88) *mszał*, (89) *Murzyn*, (90)
nader, (91) *niemrawy*, (92) *niesnaska*, (93) *nieszpory*, (94) *nieszpór*, (95) *obywatel*,
(96) *ocel*, (97) *ofiara*, (98) *ołtarz*, (99) *opat*, (100) *OPD*⁷, (101) *oplatek*, (102) *oskard*,
(103) *pacierz*, (104) *pałac*, (105) *papież*, (106) *pas*, (107) *pasternak*, (108) *pawłacz*,
(109) *piżmo*, (110) *płatnerz*, (111) *poczta*, (112) *poganin*, (113) *pokuta*, (114) *polka*,
(115) *pończocha*, (116) *pop*, (117) *porucznik*, (118) *poruczyć*, (119) *proboszcz*, (120)
prorok, (121) *prowadzić*, (122) *przepych*, (123) *przybytek*, (124) *przyłbica*, (125)
przysłowie, (126) *puklerz*, (127) *pustelnik*, (128) *puszka*, (129) *puzdro*, (130) *robot*,
(131) *rota*, (132) *roztomiły*, (133) *rusznica*, (134) *rusznikarnia*, (135) *rycerz*, (136)
ryż, (137) *rzetelny*, (138) *spolegliwy*, (139) *sprawiedliwy*, (140) *straż*, (141) *szafran*,
(142) *szalbierz*, (143) *szermierz*, (144) *szpiegować*, (145) *tabor*, (146) *trabant*
(*drabant*), (147) *trapić*, (148) *trep*, (149) *tuzin*, (150) *uprzejmy*, (151) *wahać*, (152)
walka, (153) *warcaby*, (154) *witeż*, (155) *władać*, (155) *własny*, (157) *wnet*, (158)
wspaniały, (159) *wsztecny*, (160) *zacny*, (161) *zwłaszcza*, (162) *żak*.

W ekscerpowanym materiale leksykalnym znajduje się łącznie 69
wyrazów uznanych w obu słownikach za bohemizmy, np.: *alkierz*, *ba-
szta*, *bazyliszek*, *całun*, *diabeł*, *hold*, *hrabia*, *lenno*, *nieszpory*, *masarz*,

powiela dane etymologiczne rzeczownika *biskup*. Do listy bohemizmów zaczerp-
niętych z WSJP PAN dodałam wyrazy *spolegliwy* i *szafran* – te wprawdzie nie
wyświetliły się w zbiorczym wykazie czechizmów, ale w ich zapożyczeniu język
naszych południowych sąsiadów prawdopodobnie brał udział (zob. informacje na
temat etymologii tych słów podane w zakładce „Pochodzenie”).

⁷ OPD – czes. Občanská demokratická strana (Obywatelska Partia Demokratycz-
na) ‘prawicowa partia polityczna w Czechach’, (Oddział Pomocy Doraźnej) ‘placów-
ka medyczna, w której udzielana jest pomoc osobom w stanie nagłego zagrożenia
zdrowotnego’ (WSJP PAN).

mistrz, ofiara, oltarz, pacierz, pawlacz, rycerz, szpiegować, tuzin, warcaby, żak. Sporą część bazy analitycznej stanowią wyrazy klasyfikowane według etymologii jako pożyczki czeskie tylko w jednym z wymienionych zbiorów, por. USJP: *agrest* (czes. *angrešt*, WSJP PAN: może łac. *agrestis* ‘polny, wiejski’), *bażant* (czes. *bažant*, WSJP PAN: śr.-w.-niem. *fasant*, *vasant* z łac. *phâsiânus*), *czekan* jako ‘instrument muzyczny’ (czes. *čakan*, WSJP PAN: węg. *csakany* ‘oskard’, przen. ‘o instrumencie podobnego kształtu’), *Pepik* (czes. *Pepík* zdr. *Josef*, *pepik* ‘cwaniak, włóczyki’, w WSJP PAN bez wskazania etymologii) oraz WSJP PAN: *anioł* (st.-czes. *anjel* z łac. *angelus*, USJP: łac. *angelus*), *dowcip* (st.-czes. *dóvtip* ‘domyślność, bystrość umysłu’, w USJP bez wskazania etymologii), *kasztel* (st.-czes. *kaštel* z łac. *castellum* ‘zamek, twierdza’, USJP: łac. *castellum*). Jednak różnice w danych liczbowych czechizmów wynikają nie tylko z odmiennych wskazań etymologicznych, ale i faktu, że USJP informuje przede wszystkim o bohemizmach leksykalnych, natomiast WSJP PAN podaje czeski źródłosłów zarówno zapożyczeń wyrazowych, jak również semantycznych (np. *flądra* ‘kobieta źle się prowadząca’, por. czes. *flundra* ‘szmata (także o kobiecie)’; *laska* ‘atrakcyjna dziewczyna’, por. może czes. *láska* ‘miłość’; *przybytek* ‘budowla o charakterze sakralnym lub przeznaczona dla innych wzniosłych celów’, por. st.-czes. *příbytek*, *příbytek* ‘miejsce zamieszkania, mieszkanie’) oraz fonetycznych (np. *brama*, por. st.-czes. *brana*; *władać*, por. st.-czes. *vládati*, st.-pol. *włodać*; *hańba*, *hańbić*, por. czes. *hanba*, *hanbit*, pol. *gańba*, *gańbić*)⁸. Co więcej, w zgromadzonym materiale nie brakuje słownictwa dokumentowanego tylko w jednym zbiorze. Próżno szukać w USJP słów: *knedlik*, *knedliczek*, *ocel*, *roztomiły*,

⁸ Zob. dwutomową monografię J. Siatkowskiego poświęconą bohemizmom fonetycznym w polszczyźnie (Siatkowski, 1965–1970). Wspomnę, że nie wszystkie pożyczki fonetyczne przy zastosowanej metodzie wyszukiwania czechizmów z WSJP PAN pojawiły się na liście interesujących mnie haseł słownikowych. Do rejestru nie weszły m.in. wyrazy *serce* i *wesele*, choć ich wymowa utrwaliła się pod wpływem czeskim (WSJP PAN, zakładka „Pochodzenie”; BJPS, s. 314, 426).

a w WSJP PAN wyrazów: *chebd*, *hakownica*, *kapalin*, *kordait*, *mendelizm*. Zaznaczyć trzeba, że ostatnie z wymienionych źródeł leksykograficznych nie zostało ukończono, niewykluczone więc, że niektóre czeskie pożyczki wejdą jeszcze do jego zasobów słownych.

Wszystko, co tutaj powiedziano, prowadzi do wniosku, że na podstawie danych słownikowych trudno określić dokładnie, ile bohemizmów występuje w dzisiejszym języku polskim. Dodatkowo problem sprawia podawanie czeskiej etymologii przy aktualnych znaczeniach wyrazów, jak w przypadku notacji leksemu *pukiel* w USJP, por. (czes. *pukla*) ‘pasma skręconych, wijących się włosów; lok, kędzior’. Dla przeciętnego użytkownika polszczyzny (odbiorcy leksykonu) może to być informacja, że właśnie współczesna treść *pukla*, prezentowana w słowniku, została zapożyczona z czeszczyzny. Tymczasem ten sens do rodzimej mowy trafił w drugiej połowie XVIII w. za pośrednictwem francuskiego (*bouclé* ‘zakręcony’, zob. SeBań, WSJP PAN). Natomiast *pukiel* jako ‘guz ze złota lub srebra, służący do ozdoby różnych przedmiotów’, ‘metalowy guz na środku tarczy’, ‘rodzaj okrągłej tarczy’ (Sstp) przeniknął do polszczyzny już XV w. dzięki językowi naszych południowych sąsiadów (zob. BJPS, s. 287). Historyczna semantyka omawianego słowa obecnie nie jest poświadczana – po raz ostatni zanotował ją SJPDor, por. ‘wypukła ozdoba, blaszka nabita na czym’ (z kwalifikatorem: *daw.*). Zresztą i w języku czeskim *pukla* wygasła w znaczeniu ‘kovová ozdoba n. věc vypouklého tvaru’ (SSJČ)⁹.

Z ogłędu zaprezentowanej leksyki wynika, że USJP oraz WSJP PAN gromadzą czechizmy różnego typu, tj.: wyrazy neutralne, wspólne różnym odmianom polszczyzny, np.: *błagać* (st.-czes. *blahati* ‘wielbić’), *pończocha* (czes. *punčocha* z śr.-w.-niem. *buntschuoch*), *przepych* (czes. *přepych*), *sprawiedliwy* (st.-czes. *spravedlivý*) (za WSJP PAN), słownictwo nacechowane stylistycznie, np. potoczmy: (pot.) *merdnąć* – *merdać* (st.-czes. *mrdati* (?)), (pot.) *pawlacz* (czes.

⁹ Por. (hist.) *puklice* ‘kulatá vypouklá ozdoba štitu, koňského postroje, desek knihy ap.’ (SSJČ); původně *puklice* ‘něco vypouklého ze dřeva či z kovu’, srov. stč. *pukla* ‘vypouklá ozdoba’ (ČES, zob. hasło *poklice*).

pavlač ‘balkon, galeria’) (USJP), (pot. żart.) *galoty* (czes. *kalhoty*) (WSJP PAN), leksemy charakterystyczne dla danego obszaru, np.: (reg. *krak.*) *masarz* (czes. *masař*) (USJP), (śl.) *roztomily* (czes. *roztomilý* ‘bardzo miły, przyjemny, kochany’) (WSJP PAN), czy słowa specjalistyczne, np.: (zool.) *daniel* (st.-czes. *daněľ*), (*paleont.*) *kordait*, (rel.) *komża* (czes. *komže*), (bud. górn. techn.) *oskard* (czes. *oskrď*), (sport.) *hazena* (czes. *házená*) (USJP). Jednak wśród ekscerpowanych leksemów zainteresowanie wzbudzają przede wszystkim formy nacechowane chronologicznie, należące do biernego zasobu leksykalnego współczesnych użytkowników polszczyzny. W dalszej części artykułu właśnie tego typu słowom poświęcę uwagę.

2. W materiale pochodzącym z USJP znajduje się kilkadziesiąt leksemów opatrzonych kwalifikatorami chronologicznymi: *arch.* (archaizm), *przestarz.* (przestarzały), *histor.* (historyzm), a także skrótem *hist.* (historia)¹⁰ oraz wskaźnikiem stylistycznym *książk.* (książkowy), który również w pewnym sensie sygnalizuje spadek żywotności niektórych wyrazów¹¹. Oto spis interesujących mnie słów i ich znaczeń: (1) (przestarz.) *alkierz* ‘boczny mały pokój służący zwykle za sypialnię’ (st.-czes. *alkeř*, *arkeř*), (2) (histor.) *baszta* ‘budowla będąca elementem starożytnych i średniowiecznych fortyfikacji [...]’ (st.-czes. *bašta*), (3) (przestarz.) *diasek* ‘diabeł’ (czes.), (4) (histor.) *drab* ‘w wojsku polskim w XV i XVI w.: szeregowiec piechoty’ (czes. *drab*), (5) (przestarz.) *driakiew* ‘lek sporządzany z wielu różnych składników, stosowany na różne dolegliwości’ (st.-czes. *dryjak*, śr.-w.-niem. *tyriacke*, łac. *thāriacum*), (6) *grosz* ‘dawna srebrna lub miedziana moneta o różnej wartości, wybijana w wielu krajach

¹⁰ Do leksyki nacechowanej czasowo włączyłam dwa wyrazy opatrzone w USJP kwalifikatorem: *hist.*, tj. *lenno*, *rycerz*, które odnoszą się do dawnych realiów. Istotne jest jednak odróżnienie kwalifikatora chronologicznego *histor.* (historyzm) od kwalifikatora profesjonalno-naukowego *hist.* (historia), który w USJP jest stosowany wtedy, gdy wyraz należy do słownictwa specjalistycznego z zakresu nauk historycznych.

¹¹ Więcej na temat kwalifikatora *książk.*, zapowiadającego starzenie się leksyki, zob. Piela (2020, s. 64–65).

Europy’ (st.-czes. *groš*)¹², (7) (histor.) *hakownica* ‘długa strzelba z hakiem służącym do podpierania jej przy strzale lub zaczepiania o blanki murów, używana w XV–XVII w.’ (czes. *hakovnice*), (8) (histor.) *herb* ‘znak dziedziczny w rodzie szlacheckim, używany jako pieczęć, umieszczany na chorągwiach, tarczach, budynkach, przedmiotach itp.’ (st.-czes. (*h*)*erb* ‘dziedziczne godło rodu szlacheckiego’), (9) (histor.) *hetman* ‘najwyższy dowódca wojsk w Polsce i na Litwie od XV w. do rozbiorów; wódz naczelny’ (czes. *hejtman*), (10) (histor.) *hold* ‘uroczysty akt uległości składany zwycięskiemu lub potężniejszemu władcy przez słabszego’, ‘w średniowiecznych stosunkach lennych: ceremonia publicznego składania przysięgi wierności przez wasala seniorowi; homagium’ (st.-czes. *hold*), (11) (histor.) *holdować* ‘składać hołd poddańczy, lenny’, ‘czynić kogoś hołdownikiem, brać w poddaństwo, czynić poddanym’ (czes. *holdovati*), (12) (histor.) *hrabia* ‘w czasach średniowiecznych w Europie Zachodniej: wyższy urzędnik, zarządca okręgu administracyjnego, potem dziedziczny pan okręgu, lennik króla’ (czes. *hrabe*), (13) (histor.) *jelec* ‘wypukła część rękojeści broni siecznej, ochraniająca dłoń i przegub’ (st.-czes. *jelce*)¹³, (14) (przestarz.) *kacierz* ‘odstępca od wiary rzymskokatolickiej; heretyk’ (st.-czes. *kacieř*, śr.-w.-niem. wsch. *katzer*), (15) (histor.) *kapalin* ‘hełm z szerokim, wygiętym do dołu rondem, używany od XIV w. w Europie Zachodniej, noszony głównie przez piechotę’, ‘hełm wyposażony w osłonę na nos, kark i policzki, noszony przez husarzy, używany od XVI do XVIII w. w Polsce’ (st.-czes. *kapalín*), (16) (histor.) *koncerz* ‘broń biała sieczna o długiej, prostej głowni, przeznaczona do kłucia, używana przez ciężką jazdę w Polsce, na Węgrzech

¹² Wyraz *grosz* opatrzone w USJP tylko kwalifikatorem *num.* (numizmatyka), ale o jego dawności informuje definicja.

¹³ USJP słowa *jelec* nie definiuje, lecz odsyła do hasła *garda* (fr. *garde*). SJPDor podaje, że *jelec* to ‘obłak rękojeści szabli lub szpady, służący do ochrony ręki; garda’ (czes. *jilec* z nm). Por. notację w SWil: *jelca* ‘rękojeść (szpady, szabli, puginu)’, oraz w SW: *jelec*, *jelca* ‘obłak na rękojeści szpady, szabli, puginu, część rękojeści szabli do ochrony ręki służąca’. SWOKar poświadcza słowo *jelca* ‘obłak na rękojeści szabli’, odróżniając je od wyrazu *jelec* ‘rodzaj ryby’ (SWOKar, s. 232–233).

i na Wschodzie od XV do połowy XVIII w.’ (st.-czes. *končir*), (17) (przestarz.) *konew* ‘metalowe, rzadziej drewniane, naczynie do przenoszenia i przechowywania płynów’ (czes. *konev*, śr.-w.-niem. *kanne*), (18) (histor.) *kropierz* ‘długa kapa okrywająca konia, na którym jeździł rycerz, ozdobna, haftowana lub bojowa, ze skóry, naszywana metalowymi płytkami, używana w XIII i XIV w.’ (st.-czes. *kropieř*), (19) (przestarz.) *krotochwila* ‘dowcip, figiel, żart’ (st.-czes. *krotochvíle*), (20) (histor.) *kusza* ‘ręczna broń miotająca, rodzaj łuku żelaznego lub stalowego umocowanego na drewnianej kolbie [...]’ (czes. *kuše* (?)), (21) (arch.) *lejbik* ‘obcisła bluza wojskowa’, ‘obcisły stanik damski’ (czes. *lajblík*)¹⁴, (22) (histor.) *lenno* ‘w ustroju epoki feudalizmu: ziemia (rzadziej urząd, renta pieniężna) nadana przez seniora wasalowi w użytkowanie dożywotnie, potem dziedziczne; feudum’, ‘całokształt stosunków między seniorem i wasalem’ (czes. *léno*), (23) (histor.) *lan* ‘dawna jednostka powierzchni ziemi uprawnej; włoka’, ‘obszar ziemi dany osadnikowi przez panującego księcia do uprawy’ (st.-czes. *lán*), (24) (arch.) *pacierz* ‘czas potrzebny na głośnie odmówienie zbioru podstawowych modlitw’, ‘kręgi kręgosłupa; także: kręgosłup, krzyż’¹⁵ (st.-czes. *páteř*, z łac. *pater (noster)* (pierwsze słowa modlitwy)), (25) (histor.) *pop* ‘w średniowieczu: ksiądz katolicki’ (st.-czes.), (26) (histor.) *puklerz* ‘okrągła, wypukła tarcza używana dawniej przez jazdę’ (st.-czes. *puklér*), (27) (przestarz.) *puzdro* ‘skrzynka lub pudło z przegródkami [...], używane dawniej do przechowywania różnych przedmiotów, także przyborów toaletowych, butelek itp., zwłaszcza w czasie podróży’ (czes. *pouzdro*), (28) (przestarz.) *pytel* ‘odsiewacz’ (czes. ‘worek’), (29) *rusznica* ‘ręczna broń

¹⁴ SWil poświadcza *lejbik* tylko w treści ‘część ubioru żołnierskiego’, natomiast SW podaje więcej jego znaczeń, por. *lajbik*, *lejbik* ‘mundur wojskowy’, ‘stanik, kaftanik żeński’, ‘kaftan męski’, ‘kamizelka sukienna albo płócienna’. Obecnie *lejbik* jako ‘luźny żakiet’ jest nacechowany stylistycznie – USJP notuje go z kwalifikatorem *pot(oczny)*. Na temat etymologii *lejbika* zob. przypis 27.

¹⁵ Por. anachronizm *pacierzowy* ‘dotyczący kręgosłupa lub poszczególnych jego kręgów, znajdujący się w kręgosłupie; kręgowy’ oraz terminy medyczne *kość pacierzowa*, *stos pacierzowy* ‘kręgosłup’ (USJP; Piela, 2018, s. 171–172).

palna o długiej lufie, używana w w. XV–XVII’ (czes. *ručnice*)¹⁶, (30) (hist.) *rycerz* ‘w średniowieczu: członek uprzywilejowanej warstwy wojowników stanowiących elitę społeczeństwa feudalnego, zobowiązanych do służby wojskowej; później: żołnierz pochodzący ze stanu szlacheckiego’ (st.-czes. *rytieř*), (31) (przestarz.) *sfora* ‘rzemień lub sznur do prowadzenia psów gończych; smycz’ (czes. *svora* ‘klamra, element łączący coś’), (32) (książk.) *szalbierz* ‘[...] oszust, szachraj, krętacz’ (czes. *šalbír*), (33) (książk.) *szubrawiec* ‘człowiek nikiemny, podły; łajdak, łotr’ (czes. *šubravec* ‘brudas’), (34) (histor.) *taboryci/taboryta* ‘radikalny odłam husytów czeskich propagujący reformę doktryny i organizacji Kościoła [...], ‘przedstawiciel tego odłamu’ (czes. *táborita*), (35) (histor.) *tasak* ‘dawna broń sieczna w kształcie krótkiego, szerokiego miecza’ (czes. *tesak*), (36) (histor.) *żak* ‘uczeń lub student uniwersytetu w czasach średniowiecza’ (st.-czes. *žák*), (37) (histor.) *żold* ‘wynagrodzenie żołnierzy najemnych’ (czes. *žold*).

Do omawianej klasy wyrazów można włączyć rzeczownik (*rzem.*) *dratwa* ‘nić konopna lub lniana nasycona smołą i nawoskowana, używana przez szewców i rymarzy’ (por. st.-czes. *dratva*)¹⁷, który wprowadzić w USJP nie został opatrzony kwalifikatorem chronologicznym, lecz zachował on starą nazwę, mimo pewnych zmian realnych jej desygnatu. Otóż w słownikach historycznych *dratwa* to ‘nić szewska ze szczeci ukręcona’ (SL), ‘nić szewska, w której końcach szczec wkręcona’¹⁸ (SWil), por. cytaty: „Szewcy do dratew potrzebują szczecin wieprzowych” (Kluk. Żw. 1, 292), „Szczecinami

¹⁶ Wyraz *rusznica* w USJP jest kwalifikowany jako *wojsk.* (wojskowy), ale jego dawność wynika z definicji.

¹⁷ SeMań podaje taką etymologię słowa *dratwa*: cz. *dratev* niem. *Draht* ‘druć’. WSJP PAN nie odnotował czeskiego pośrednictwa *dratwy*, tylko wskazał na jej zachodniosłowiański rodowód, por. **draty*, **dratíve* z śr.-w.-niem. *drāt* (SeBr, SeBań).

¹⁸ *Szczec*, *szczecina* ‘szorstka sierść świni’ (SL), *szczec* ‘sierć, włosy na zwierzęciu twarde, grube, sprężyste i długie; szczecina, np. u świń’ (SWil).

wieprzowymi żydzi u nas handlują; potrzebują ich do szczotek, pęzlów mularskich, szewcy do dratew etc.” (Kluk. Żw. 1, 292) (SL)¹⁹. Okazuje się, że dawna dratwa różniła się od nici używanej obecnie w szewstwie i rymarstwie – niegdyś jej głównym tworzywem była szczecina.

WSJP PAN poświadcza kilkanaście wspólnych z USJP nacechowanych czasowo pożyczek czeskich, a mianowicie: *alkierz*, *baszta*, *drab*, *herb*, *hold*, *kacierz*, *kropierz*, *krotochwila*, *kusza*, *lenno*, *lan*, *pacierz*, *puklerz*, *puzdro*, *rusznica* (por. też derywat *rusznikarnia* ‘dawna wytwórnia broni palnej’ z st.-czes. *ručnice*), *rycerz*, *szalbierz*, *żak*. Zauważyć należy, że w tym źródle stopień dawności leksemów sygnalizują nie tylko kwalifikatory chronologiczne *daw.* (dawne) oraz *przest.* (przestarzałe), ale również sformułowania zawarte w definicjach wyrazów hasłowych, z których jasno wynika nieaktualność desygnatu, np. w *dawnych czasach* (np. *lan*), *dawniej/dawna* (np. *kusza*, *puklerz*), w *czasach feudalizmu* (np. *lenno*), w *średniowieczu* (np. *żak*)²⁰. Co istotne, niektóre wyrazy w WSJP PAN są kwalifikowane inaczej niż w USJP, np. *kacierz* i *krotochwila* jako słowa książkowe (*książk.*), czyli używane w sytuacji oficjalnej, głównie w języku pisanym. Jak się okazuje, leksemy opatrzone tym wskaźnikiem stylistycznym już w słownikach historycznych uchodziły za anachronizmy, zob. notację wymienionych wyrazów z kwalifikatorem *przestarz.* w SJPDor²¹.

Interentowy WSJP PAN rejestruje ponadto następujące archaiczne i anachroniczne formy językowe: (1) (daw.) *chmyz* ‘mały, nędznie

¹⁹ W cytacie zachowano dawną pisownię wyrazów: *żydzi* (dzisiaj: *Żydzi*), *pęzlów* (dzisiaj: *pędzli*).

²⁰ W WSJP PAN nie stosuje się kwalifikatorów chronologicznych wobec archaizmów rzeczowych, czyli leksemów oznaczanych m.in. w USJP skrótami *hist.* i *histor.* Według redaktorów leksykonu jest to informacja o desygnacie wyrazu, nie zaś o jego właściwościach językowych (Żmigrodzki, 2024, s. 34).

²¹ Na temat różnej kwalifikacji leksemów w słownikach języka polskiego zob. Piela (2020).

wyglądający koń’ (może czes. *hmyz* ‘owad skrzydlaty, insekt’), (2) (książk.) *chuć* ‘pożądanie seksualne’ (czes. *chut’* ‘smak; chęć, ochota, apetyt’)²², (3) (daw.) *hańbić* ‘doprowadzać kobietę do niepożądanego przez nią współżycia seksualnego’ (czes. *hanbit* ‘karcić, zawstydząć’), (4) *kasztel* ‘dawniej niewielki zamek warowny, zamieszkiwany przez pana feudalnego’ (st.-czes. *kaštel* z łac. *castellum* ‘zamek, twierdza’), (5) (przest.) *litkup* ‘poczęstunek najczęściej w postaci wódki po transakcji kupna – sprzedaży stanowiący jej potwierdzenie’ (st.-czes. *litkup* z śr.-d.-niem. *lí(t)kôp* ‘dosłownie: kupno zapite winem’), (6) *margrabia* ‘zarządca prowincji kresowej (marchii) w niektórych państwach Europy w okresie średniowiecza’ (st.-czes. *markrabě* z st.-w.-niem. *markgrâvio* ‘namiestnik marchii, czyli okręgu pogranicznego’), (7) (daw.) *nieszpór* ‘nieszpory – nabożeństwo’, ‘nieszpory – modlitwa w zakonie’ (czes. *nešpor* z łac. *vesper* ‘wieczór’), (8) *platnerz* ‘rzemieślnik zajmujący się wyrobem zbroi i innych metalowych elementów chroniących ciało rycerza, a także broni służącej do walki wręcz’ (st.-czes. *platněř* z śr.-w.-niem. *platner*), (9) (książk.) *poruczyć* ‘zlecić wykonanie zadania lub pełnienie funkcji’ (st.-czes. *poručiti* ‘powierzyć, przekazać, dać pod opiekę’)²³, (10) *przyłbica* ‘ruchoma część hełmu lub kasku do zasłaniania twarzy’ (np. *przyłbica rycerza*)’ (st.-czes. *přilbicě*), (11) *rota* ‘dawny strunowy instrument muzyczny uznawany za prototyp skrzypiec’ (czes. *rota* z łac. śred. *rota/rocta/rotta* (*chrotta*) ‘lira’)²⁴, (12) *szermierz* ‘dawny wojownik posługujący się w walce białą bronią’ (st.-czes. *šermír* z niem.), (13) *trabant* (*drabant*) ‘w czasach średniowiecza: żołnierz należący do straży monarchy lub innego dostojnika’ (st.-czes. *drabant* ‘członek straży osobistej dla szlachty’), (14) *trapić* ‘męczyć kogoś i niepokoić’ (z st.-czes. *trápati* ‘męczyć, dręczyć, gnę-

²² W USJP wyraz *chuć* ‘pożądanie zmysłowe; namiętność, żądza’ występuje z kwalifikatorem: *przestarz.*

²³ Czasownik *poruczyć* SJPDor traktuje jako wyraz przestarzały.

²⁴ WSJP PAN podaje za BJPS, że *rota* w podanej treści weszła do staropolszczyzny poprzez *Biblię królowej Zofii* wprost ze wzoru czeskiego.

bić’)²⁵, (15) *trep* ‘obuwie dawniej – prymitywny but z drewna, łyka, skóry’ (czes. *trepka* ‘pantofelek’ z niem. *Trippe*), (16) (daw.) *witeż* ‘rycerz’ (czes. *vitez* ‘bohater, zwycięzca’), (17) (daw.) *wszetečný* ‘taki, który zachowuje się w sposób łamiący uznawane normy moralne i obyczajowe’, ‘budzący zgorszenie swoją niezgodnością z uznawanymi powszechnie normami moralnymi i obyczajowymi’ (st.-czes. *všetečný* ‘natrętny, bezczelny’).

Na podstawie zaprezentowanego materiału leksykalnego można sformułować kilka ogólnych spostrzeżeń – te przedstawię w wyodrębnionych w dalszej części artykułu podpunktach.

2.1. Wśród nacechowanego chronologicznie słownictwa znajdują się leksemy, które trafiły do polszczyzny wprost z języka czeskiego, np.: *chuć*, *drab*, *kapalin*, *kusza*, *przyłbica*, *rusznica* (zob. BJPS), jak również wyrazy, w których przejściu czeszczyzna pośredniczyła, np.: *baszta*, *herb*, *kacierz*, *koncierz*, *kasztel*, *pop*, *puklerz*, *pytel* (zob. BJPS). W materiale egzemplifikacyjnym większość stanowią przykłady mające rzeczywisty źródłosłów łaciński i niemiecki. Ponadto w zbiorze omawianej leksyki mieszczą się słowa o niepewnej proveniencji lub wątpliwym czeskim pośrednictwie, np. *chmyz* (WSJP PAN: może ches. *hmyz*²⁶; USJP: *chmyz* – ukr.), *lejbik* (SeBań, s. 15)²⁷, *litkup* (BJPS, s. 125), *szanta* jako ‘roślina’ (USJP: st.-czes., WSJP PAN: ches. *šanta* jest raczej polonizmem), *trapić* (BJPS, s. 395).

2.2. Powiedziano wyżej, że od przyjęcia chrześcijaństwa aż do wieku XVI włącznie panował w polszczyźnie silny wpływ języka czeskiego (Brückner, 1974, s. 393). Nie dziwi zatem, że wyrazy będące przedmiotem opisu mają wielowiekową tradycję w rodzimej mowie.

²⁵ W SJPDor wyraz *trapić* w treści ‘nękać, niepokoić, gnębić, prześladować kogo’ kwalifikowany jest jako dawny.

²⁶ St.-czes. *hmez*, *hemza* ‘hmyz, hadi, štíři ap.’; psł. **gúmizú*, **gúmizú* – původně ‘to, co se hemží’ (zob. *hmyz* w ČES).

²⁷ SWOKar podaje niemieckie źródło wyrazu *lejbik/lejbik*, por. *Leibchen* (s. 334; zob. SJPDor). A. Bańkowski wątpi, że *lejbik* to pożyczka niemiecka – wskazuje raczej na ches. *lajblik* (zdrobnienie do *lajbl* ‘kamizelka’) (SeBań). SSJČ rejestruje *lajbl* (z něm.) w treści ‘vesta’, ‘živůtek’ i *lajblik* jako ‘vesta’, ‘živůtek, kabátek’.

W dobie staropolskiej do polszczyzny napłynęły słowa, np.: *alkierz* (*elkierz*, *halkierz*, *olkterz*), *driakiew* (*dryjakiew*), *grosz*, *hakownica* (*akownica*), *herb*, *kacierz*, *kapalin*, *koncierz*, *krotochwila* (*krotofila*), *lan*, *puklerz* (*buklerz*), *rusznica* (*rucznica*), *rycerz*, *żak*, *żold* (Sstp., zob. BJPS). Natomiast w XVI w. pojawiły się m.in. następujące leksemy: *drab*, *poruczyć*, *tasak* (*tesak*), *trep(ek)* (*trepka*), *wszetečný*, *witeż* (*witez*) (SPXVI, zob. BJPS). Rzadko występują w materiale czechizmy, które weszły do naszego języka w późniejszych stuleciach, np. rzeczownik *diasek* (XVII–XVIII w., SL)²⁸. Na marginesie warto dodać, że badane bohemizmy w przeszłości cechowały się dużą aktywnością słowotwórczą, wzbogacając w różnym czasie polski zasób leksykalny nowymi derywatami, np.: *drab* – *drabik* (zdrobnienie od *drab*) ‘żołnierz pieszy’, *drabski* ‘piechury, piechotny’; *kusza* – *kuszarz/kusznik* ‘uzbrojony w kuszę, kuszny strzelec’, *kuszny* ‘od kuszy’; *puklerz* – *puklerznik* ‘ten, który robi puklerze’, *puklerzny* ‘ten, który nosi puklerz’, *puklerzyk* ‘mały puklerz, mała tarcza’; *żak* – *żako(w)stwo* ‘sprawowanie się jak żak, postępowanie żakowskie; niedoskonałość żakowska’, ‘pedanterja, szkolnictwo’, ‘zbiorowo: żaki’, *żakowski* ‘do żaka należący, od żaka, właściwy żakowi’, *żakula* ‘klecha, bakałarz’ (SWil).

2.3. Niektóre analizowane nazwy nie tylko w języku polskim, ale i czeskim są nacechowane czasowo, np.: *dráb* ‘(ve středověku) pěší voják, voják vůbec’, *hákovnice* (*hakovnice*) (hist.) ‘druh ruční střelné zbraně; hák’, *kapalín* (**kapalínek*) (hist.) ‘přílba v podobě klobouku’, *kuše* (hist.) ‘středověká střelná zbraň, luk s napínadlem; samostříl’, *léno* (hist.) ‘(za feudalismu) pozemky n. úřad s důchody propůjčované za urč. podmínek vlastníkem leníkovi, jejichž přijetí zavazovalo k věrnosti propůjčovatelovi a k válečné službě; feudum, manství’, *rytíř* (hist.) ‘(v středověku) šlechtic, který byl pasováním zavázán k určitým povinnostem (k věrnosti, válečné službě, ochraně slabých, dvornosti)’ (SSJČ). Również pewne znaczenia rzeczownika

²⁸ BJPS podaje, że eufemizm *diasek* to zapewne staroczeska pożyczka *dias*, dziś *d’as*, *d’ásek* (zob. hasło *diabeł*).

žak w czeszczyźnie są historyczne, por. *žák* ‘(ve středověku) student, kandidát bohosloví’, ‘kostelní zpěvák’ (SSJČ). Warto dodać, że w mowie naszych południowych sąsiadów *žak* wciąż jest używany w treści ‘kdo chodí do nějaké školy (zvl. základní n. střední), do učiliště, kursu ap.’ (SSJČ), ‘kdo chodí do nějaké školy, učiliště, kurzu ap.’ (SSČ). Ale i w języku polskim niekiedy *žakami* żartobliwie nazywa się dzisiejszych uczniów lub studentów (por. notację *žaka* z kwalifikatorami *książk. žart.* w USJP oraz informacje zawarte w WSJP PAN w zakładce „Noty o użyciu”; zob. Piel, 2021, s. 128, 134). Co ważne, niektóre leksemy lub ich znaczenia traktowane w polszczyźnie jako archaiczne/anachroniczne za takie w języku czeskim nie są uważane, np.: *ko-nev* ‘vyšší okrouhlá nádoba (často s uchem), užíváná zprav. na nošení vody’, *pater* ‘podstatná část kostry obratlovců (složená z obratlů)’²⁹, czy *pouzdro* ‘tuhá schránka, obal sloužící k uložení a ochraně předmětů’³⁰ (SSJČ).

2.4. W klasie opisywanego słownictwa mieszczą się wyrazy należące do różnych kategorii semantycznych. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa z czeszczyzny zapożyczyliśmy podstawową terminologię religijną, która od średniowiecza utrzymuje się w języku polskim, np.: *apostoł, biskup, komża, oplátek, pacierz, papież*. USJP i WSJP PAN rejestrują nieliczne stare leksemy związane ze sferą kościelno-wyraznaniową, np.: *diasek, kacarz, nieszpór, pop, taboryci/ta-*

²⁹ Wyraz *pacierz* w Sstp miał dwa znaczenia: ‘nazwa modlitwy Ojcze nasz’, ‘różaniec, także korale, paciorki’. SPXVI notuje go w dodatkowym sensie ‘po-szczególny krąg w kręgosłupie; kręgosłup’. Tę nową treść *pacierza* SeMań tłumaczy analogią do treści ‘różaniec’ – wyraz zaczął oznaczać kręgosłup, który jest złożony z kręgów podobnie, jak różaniec jest utworzony z koralików (zob. hasło: *pacierz* w SeMań, SeBor oraz BJPS, s. 213). Identyczny rozwój semantyczny *pacierza* przedstawia J. Rejzek w ČES, por. „*páteř (páteřní, bezpáteřný)* – ve stě. znamenalo ‘otčenáš, modlitba vůbec, růženec’ od lat. *pater noster*. Poté přeneseno na další věci, které se podobají spojeným kuličkám růžence (perly na niti, řada vůbec ap.), především pak na hřbetní část kostry složené z obratlů”. SSJČ podaje wygasłą w języku czeskim semantykę wyrazu *páteř*, tj. ‘otčenáš’, ‘růženec’.

³⁰ W języku czeskim inne znaczenie słowa *pouzdro* jest historyczne, por. ‘dítě; malý člověk’ (SSJČ). Ten sens w polszczyźnie nie występuje.

*boryta*³¹. Największą grupę w zgromadzonym materiale tworzą wyrazy odnoszące się do wojskowości, obejmujące mniejsze kręgi tematyczne, np.: broń, budowle warowne, ekwipunek i uposażenie wojowników, stopnie i funkcje wojskowe, np.: *baszta, drab, hakownica, hetman, jelec, kapalin, kasztel, koncerz, kropierz, kusza, lejebik, płatnerz, przyłbica, puklerz, rusznica, rycerz, szermierz, tasak, trabant, witeź, żold*. Zwartą znaczeniowo kategorię tworzą także nazwy dotyczące feudalnego ustroju, np.: *herb, hołd, hołdować, hrabia, lenno, margrabia, też rycerz*. Sporo jest przykładów związanych z szeroko rozumianym codziennym życiem człowieka w minionych wiekach, głównie gospodarczo-rolniczym, ale i handlowym, np.: medycyna ludowa, pomieszczenia mieszkalne, środki płatnicze, myślistwo, zwierzęta, odzież, przedmioty użytkowe, narzędzia wiejskie, np.: *alkierz, dria-kiew, grosz, chmyz, konew, litkup, łan, puzdro, pytel, sfora, trep*. Leksyka nacechowana chronologicznie obejmuje jeszcze nazwy z zakresu relacji międzyludzkich, w skład których wchodzi wyrazy oznaczające osoby niegodziwie postępujące czy określenia nieakceptowalnych społecznie zachowań, np.: rzeczowniki *szalbierz, szubrawiec*, przymiotnik *wszeteczny*. Pozostałe leksemy nie tworzą spójnych grup semantycznych, np. słownictwo związane z edukacją (*žak*), zabawą/rozrywką (*krotochwila*), muzyką (*rota*), stanami psychicznymi (*trapić*) i fizycznością człowieka (*chuć*).

2.5. Wyekscerpowany materiał dowodzi, że znaczna część badanego słownictwa występuje w niezmienionej semantyce od momentu pierwszego poświadczenia w polskich źródłach leksykograficznych. Niektóre jednak wyrazy w toku ewolucji nabrały już na gruncie języka polskiego nowych wartości znaczeniowych, choć w większości nie wytrzymały one próby czasu, np.: *baszta* (*fig.* – figuratywnie) ‘przedmurze’, *herb* ‘ród, dom’, *kacarz* (*nieuż.* – nieużywany) ‘koń nieujężdżony’, *krotochwila* ‘zabawka chwilę, czyli czas skra-

³¹ Do tej klasy należał również *žak* jako ‘kleryk, niższy duchowny’, ‘žak niskiego, trojogo święcenia; lewita’ (Sstp). Ów wygasły sens *žaka* rejestruje jeszcze SJP Dor, por. ‘duchowny mający niższe święcenia’ (notacja z kwalifikatorem *daw.*).

cająca’, *pytel* (*przest.* – przestarzały) ‘miech, mieszek’, *żak* ‘mały chłopiec, ulicznik’, *żold* (fig.) ‘wojowanie, wojskowość, służba wojskowa’, ‘służba’ (SWil). Do dzisiaj przetrwał *drab* w treści ‘rosły, wysoki mężczyzna, budzący strach i odrazę; łobuz, opryszek’ (USJP), który w SL był definiowany jako ‘piechur, żołnierz pieszy’, ‘drałgal, basałyk, chłop tęgi niezgrabny’, ‘biegus, łapikura, powsinoga, hultaj, włóczęga’, ‘w szachach: piechotnik, pieszek, piechota’³². Utrzymał się także żywy od XIX w. sens *krotochwili* ‘komedia zabawna’ (SWil), por. obecną definicję tego wyrazu ‘zabawny utwór sceniczny [...]’ (w USJP z kwalifikatorem: *lit.* – literacki), ‘utwór komediowy [...]’ (w WSJP PAN z kwalifikatorem: *teatr.* – teatralne). Z kolei *szubrawiec*, występujący początkowo w znaczeniu bliskim czeszczynie, tj. ‘oszarpaniec, odartus, biedny, goły, ale wesoły’, z czasem zaczął przenośnie nazywać ‘łajdaka, gałgana’ (SWil; zob. SL: ‘hultaj, oszarpany, odartus, łajdak, gałgan’). Stało się tak z powodu skojarzenia brudu fizycznego z niegodziwym postępowaniem – stąd *szubrawiec* to pejoratywne określenie ‘człowieka nikczemnego, podłego; łajdaka, łotra’ (USJP; zob. Fałowski, 2020, s. 136–142). Natomiast w wyrazie *chuć* z biegiem czasu zaszło zwężenie zakresu semantycznego. Ów leksem w staropolszczyźnie nazywał ‘uczucie silnego głodu’ (por. *chuć głodu*) (Sstp), ale już w XVI w. miał ogólną, niewyspecjalizowaną treść ‘silne pragnienie czegoś’, zależną od użycia kontekstowych, por. *chuć* jako ‘uczucie, miłość; namiętność, żądza’ (por. *chuć ojcowska, cielesna chuć*), ‘pragnienie posiadania dóbr materialnych, chciwość, zachłanność’, ‘apetyt, łakomstwo’ (*chuć ku jedzeniu (jedlu) / jedzenia (do jedla)*) (SPXVI). Późniejsze słowniki języka polskiego jako żywe notują jedno znaczenie *chuci*, tj. ‘(z przyganą) ‘żądza, pochoć’³³ (SL), ‘chęć silna a zła do czego, namiętność, żądza’ (SWil), ‘żądza, namiętność, instynkt nizki’ (por. *chuć lubieżna* ‘pożądliwość, chęć spółkowania, jurność, popęd płciowy’) (SW), ‘zmysłowe pożądanie, żądza, namiętność’ (SJPDor). Jak widać, z biegiem czasu przewagę w języku

³² BJPS podaje, że bohemizmem jest *drab* w znaczeniu ‘pionek w szachach’, por. *drab* w SL: ‘w szachach: piechotnik, pieszek, piechota’.

³³ *Pochoć* ‘chuć, namiętność, żądza’ (SL).

zdołał odcień ‘pożądanie seksualne’, aktualizujący się w dawnych wyrażeniach *cielesna chuć / chuć cielesna* (SPXVI, SWil), *chuć lubieżna* (SW) (Buttler, 1978, s. 229–230). Warto jeszcze podkreślić, że pewne wygasłe w języku ogólnopolskim znaczenia słów żyją jeszcze w gwarach, np. *pacierz* w treści temporalnej, por. *po upływie kilku pacierzy; w kilka pacierzy; w dwa, trzy (za dwa, trzy) pacierze* ‘w krótkim czasie’ (SFJP; zob. Kreja, 1997, s. 145–158; Piel, 2018, s. 171–172).

2.6. Na koniec wypada skierować uwagę na frazeologię z tytułowymi zapożyczeniami, zwłaszcza wygasłą, świadczącą o dużej niegdyś żywotności czechizmów jako komponentów leksykalnych stałych konstrukcji wyrazowych, np.: *o konew się pytać* ‘szukać wina’ (SPXVI), *leje jak z konwi* (wariant jednostki *leje jak z cebra*); *w konew trąbić* ‘pić dużo’ (SWil); *lennem zasiadać* ‘posiadać, użytkować na zasadzie prawa lennego’; *w lenno dać* (SPXVI), *mieć co w lennie; lenno dziedziczne* (SWil); *litkup pić / pić litkup* (SPXVI, SWil); *pacierz umarłych* ‘modlitwa za umarłych’; *jeszcze on zmówi za ciebie pacierz* ‘on ciebie przeżyje’; *za panią matką pacierz* ‘nic samemu nie umieć, powtarzać cudze myśli i słowa’; *powiedzieć komuś pacierz* ‘zgromić kogo, sfukać, powiedzieć gorzką prawdę’ (por. używane do dzisiaj: *jak amen w pacierzu i umieć coś jak pacierz*; USJP); *Złemu szermierzowi lada co zawadzi; Bóg gdy chce, uczyni doktora i z żaka* ‘u Boga nie ma nic niepodobnego’; *Nie z każdego żaka bywa ksiądz; Ani żak, ani dworak; żold wieść/na żoldzie leżeć* ‘żoldować, żołniersko służyć, być żołdakiem’ (SWil). Wspomnieć tu jeszcze można o rzeczowniku *diasek*, który nie stanowi obecnie samodzielnej jednostki językowej, ponieważ zakres jego użycia ogranicza się do wyrażen frazeologicznych: *do diaska, co u diaska* ‘przekleństwo wyrażające złość, gniew lub zniecierpliwienie’ (USJP). Oczywiście *diasek* już w przeszłości wchodził w skład różnych związków wyrazowych, np.: *tam do djaska* ‘wyrażenie mniej niby grzechu przynoszące niż *tam do djabła*’ (SWil), *Sto diasków! U diaska!*, *Niech go diasek bierze/porwie!* ‘okrzyk wyrażający złość, gniew, zniecierpliwienie’, *po kiego diaska* ‘po co, na co?’, *jak sto diasków* ‘w odniesieniu do rzeczowników: ogromny; do przymiotników, przysłówków, czasowników: bardzo’ (SJPDor).

Zakończenie

Zadaniem tego artykułu było spojrzenie na dokumentowane w ogólnych leksykonach współczesnej polszczyzny bohemizmy, ale bliższą uwagę poświęcono zapożyczeniom chronologicznie nacechowanym. Materiał wyekscerpowany z USJP i WSJP PAN dowiódł bogactwa historycznych form językowych, co, rzecz jasna, przekłada się na liczbę rzeczywiście funkcjonujących w żywej mowie wyrazów czeskiego pochodzenia. Naturalnie w codziennej komunikacji jest ich mniej, niż podają słowniki. Przykładowo: ponad 30% poświadczonych w USJP czechizmów stanowią słowa należące do pasywnej warstwy leksykalnej. Okazuje się, że charakteryzowane bohemizmy to leksemy o długiej w języku polskim tradycji – posługiwali się nimi już nasi staropolscy przodkowie. Wraz z upływem czasu i zmianami realiów analizowane słownictwo staciło na aktualności. Przyczyny językowej absencji opisanych wyrazów leżą głównie w zmianach ekstralingwistycznych, lecz także w samym starzeniu się słów i ich (niektórych) znaczeń. Wszystkie omówione w tekście leksemy stanowią językowe świadectwo historyczno-kulturowych więzi łączących Polskę i Czechy. Potwierdzają także w pełni słowa Stanisława Urbańczyka, który pisał, że: „wieleśmy czerpali z kulturalnego dorobku innych narodów, bliższych i dalszych, a więc Niemców, Francuzów, Włochów, Rusinów i Węgrów, a wreszcie Rzymian i Greków. Ale spomiędzy braci Słowian żaden naród nie dał nam w średniowieczu, u samych naszych początków, tyle, co Czeši” (Urbańczyk, 1979, s. 74).

Źródła wraz z wykorzystanymi skrótami

- BJPS Basaj Mieczysław, Siatkowski Janusz, 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- ČES Rejzek Jiří, 2001, *Český etymologický slovník*. Voznice: LEDA. Pozyskano 10.11–20.12.2024 z https://archive.org/details/Rejzek_2001_mode/2up.
- SeBań Bańkowski Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1 (A–K). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- SeBr Brückner Aleksander, 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SeMań Mańczak Witold, 2017, *Polski słownik etymologiczny*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- SJPDor Doroszewski Witold (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SFJP Skorupka Stanisław, 1985, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SL Linde Samuel, Bogumił, 1994–1995, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6. Warszawa: Gutenberg Print.
- SPXVI Mayenowa Maria, Renata, Pełowski Franciszek [i in.] (red.), 1966–2016, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37. Wrocław: Ossolineum, Warszawa: IBL PAN.
- SSČ *Slovník současné češtiny*, 2011. Brno: Lingea.
- SSJČ *Slovník spisovného jazyka českého*, za vedení B. Havránka (hlavního redaktora). Pozyskano 10.11.2024–29.01.2025 z <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=arke%C5%99&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>.
- SW Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8. Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- SWil Zdanowicz Aleksander [i in.] (red.), 1861, *Słownik języka polskiego*, t. 1–2. Wilno: Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda.
- SWOKar Karłowicz Jan, 1894–1905, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*. Kraków: Skład Główny w Księgarni G. Gebethnera i Spółki. Pozyskano 27.01.2025 z <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/510145/edition/428596/content>.
- USJP Dubisz Stanisław (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSJP PAN Żmigrodzki Piotr (red.), 2007–, *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Pozyskano 1.12.2024–1.02.2025 z <http://www.wsjp.pl>.

Literatura przedmiotu

- BRÜCKNER, Aleksander. (1957). *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- BRÜCKNER, Aleksander. (1974). *Początki i rozwój języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- BUTTLER, Danuta. (1978). *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

CZARNECKI, Tomasz. (1970). Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 9, 37–44.

FAŁOWSKI, Adam. (2020). Polskie etymologie: 1. ancymon, ancymonek; 2. szubrawiec, szudrawiec. W: Szczyrbak, M. i Tereszkievicz, A. *Kontakty językowe. Księga jubileuszowa ofiarowana na Profesor Elżbiecie Mańczak-Wohlfeld z okazji 70. Urodzin* (s. 133–144). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

KLEMENSIEWICZ, Zenon. (1999). *Historia języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

KLICH, Edward. (1927). *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

KREJA, Bogusław. (1997). Wyraz pacierz jako nazwa miary czasu. W: Popowska-Taborska H. (red.). *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy* (s. 145–158). Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz. (1978). *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz. (1938). Wzajemne wpływy językowe polsko-czeskie. W: Idem. *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian* (s. 91–104). Łwów–Warszawa: Książnica-Atlas.

MALICKI, Jarosław. (2014). O kilku nowszych bohemizmach w polszczyźnie. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica Wratislaviensia* 159: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. *Opis, konfrontacja, przekład*, 8, 255–268.

ORŁOŚ, Teresa Zofia. (1980). *Polsko-czeskie związki językowe*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

ORŁOŚ, Teresa Zofia. (1993). *Tysiąc lat czesko-polskich związków językowych*. Kraków: Universitas.

PIELA, Agnieszka. (2018). *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

PIELA, Agnieszka. (2020). Kłopotliwe kwalifikatory chronologiczne w słownikach języka polskiego. *Język Polski*, 100(3), 58–72.

PIELA, Agnieszka. (2021). Żartobliwe archaizmy i anachronizmy w słownikach współczesnej polszczyzny. W: Horyń, E., Młynarczyk, E. i Żmigrodzki P. (red.). *Język polski – między tradycją a współczesnością. Księga jubileuszowa z okazji stulecia Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego* (s. 123–137). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

RECZEK, Józef. (1968). *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN.

RIEGER, Janusz i SIATKOWSKI, Janusz. (2001). Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi. W: Bartmiński J. (red.). *Współczesny język polski* (s. 541–553). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

SIATKOWSKI, Janusz. (1978). Zakres i charakter wpływu języka czeskiego na polski. *Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo*, 5: *Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Sławistów w Zagrzebiu 1978*, 307–314.

SIATKOWSKI, Janusz. (1990). Rola języka czeskiego w rozwoju polszczyzny literackiej. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica*, 23, s. 137–144.

SIATKOWSKI, Janusz. (1996). *Czesko-polskie kontakty językowe*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.

SIATKOWSKI, Janusz. (1965–1970). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, t. 1–2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SIKORSKI, Dariusz. (2009). Najstarsza warstwa terminologii chrześcijańskiej w staropolszczyźnie – próba weryfikacji teorii o jej czeskim pochodzeniu. W: Górczak, Z. i Jaskulski J. (red.). *Wielkopolska – Polska – Czechy. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowackiemu* (s. 347–370). Poznań: Instytut Historii UAM.

STIEBER, Zdzisław. (1955). Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego. In: Kudělka M. (red.). *Česko-polský sborník vědeckých prací* (t. 2, s. 27–37). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

STIEBER, Zdzisław. (1956). O czechizmach w Kronice Galla. *Poradnik Językowy*, 7, 245–248.

TASZYCKI, Witold. (1927). Czechizmy w języku Reja. *Prace Filologiczne*, 12, 54–67.

URBAŃCZYK, Stanisław. (1978). Bogurodzica. Problem czasu powstania i tła kulturowego. *Pamiętnik Literacki*, 69(1), 35–70.

URBAŃCZYK, Stanisław. (1979a). Rola Wielkich Moraw i Czech w kulturze Polski średniowiecznej. W: Idem. *Prace z dziejów języka polskiego* (s. 63–74). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

URBAŃCZYK, Stanisław. (1979b). Słownictwo staropolskie a wyższa kultura. W: Idem. *Prace z dziejów języka polskiego* (s. 85–96). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

WALCZAK, Bogdan. (1982). Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim. W: Tokarski J. (red.). *Język. Teoria-Dydaktyka: materiały V Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków, Nowa Wieś Szlachecka, 16–17 maja 1980 r.* (s. 172–194). Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.

WALCZAK, Bogdan. (1999). *Zarys dziejów języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

ŻMIGRODZKI, Piotr (oprac.). (2024). *Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania*. Kraków. Pozyskano 26.01.2025 z https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf.